

НАРОДНІ ХУДОЖНІ ПРОМИСЛИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Досліджуються народні художні промисли Харківської губернії — килимарство, вишивання, писанкарство та тенденції їх розвитку протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Ключові слова: народні художні промисли, кустарне виробництво, народне килимарство, вишивка, писанкарство.

Исследуются народные художественные промыслы Харьковской губернии — ковроделие, вышивание, роспись пасхальных яиц и тенденции их развития в течение второй половины ХІХ — начала ХХ вв.

Ключевые слова: народные художественные промыслы, кустарное производство, ковроделие, народная вышивка, роспись пасхальных яиц.

In the article researches the national artistic crafts of Kharkiv province, such as: carpet making, fancy-work, painting Easter eggs (pysankarstvo) and the trends of its evolution during the second half of ХІХ-th — the beginning of ХХ centuries.

Key words: national artistic crafts, handicraft industry, carpet making, fancy-work, painting Easter eggs (pysankarstvo).

Вивчення народних художніх промислів на нинішньому етапі відродження національної культури постає актуальним завданням культурології. Нині відсутнє систематичне узагальнююче дослідження художніх промислів Харківської губернії. Відомості про них трапляються тільки розрізнено в працях Багалія Д. І. [1,2], Іванова В. В. [7], Євсєєвої О. Є. [5], Сумцова М. Ф. [13], Фесенка І. О. [15], Чуприліна І. О. [17] та інших дослідників. Це зумовлює актуальність запропонованої теми і потребує поглибленого дослідження становлення і розвитку народних промислів на Слобожанщині. В незалежній Україні ставиться завдання піднесення промислів, розширення сфери діяльності дрібного і середнього бізнесу, що потребує використання досвіду попередніх часів.

Мета статті — дослідження народних художніх промислів (килимарства, народної вишивки, писанкарства) та динаміки їх розвитку як суттєвого компонента народної культури Харківської губернії впродовж другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Друга половина ХІХ — початок ХХ ст. — це складний і ще не повною мірою вивчений період розвитку народних промислів. У цілому, економічна та комунікативна активність життя на селі, що зруйнувала його обцинну замкненість, зумовила урізноманітнення життя селян. Однією з таких новацій стали художні

промисли, які розвинулися на місцевій основі традиційного народного мистецтва, що здавна задовольняло внутрішні (хатні) потреби.

З утворенням промислів різко збільшилася чисельність учасників художнього процесу і сфера поширення творів мистецтва. При цьому самі твори залежали від потреб ринку, характеру попиту, набували нових властивостей, які сприяли їх утилітарній і художній адаптації за межами общини [9, с. 27].

Промислове підприємництво селянства завжди нерозривно поєднувалося як з їх господарською діяльністю, так і з магічно-обрядовою, культурною і мистецькою сферами життя. Саме тому твори кустарних майстрів того часу задовольняли як матеріальні, так і духовні потреби. Між звичайними побутовими предметами і художніми творами народного мистецтва не існувало чіткої межі, тому що кожна річ, виготовлена вручну, мала певні художні якості. Отже, народні промисли другої половини XIX — початку XX ст. поєднували в собі майже всі аспекти матеріальної та духовної діяльності селянства Харківщини.

На Харківщині народна декоративно-прикладна творчість своїм корінням сягає глибокої давнини. В XIX та на початку XX ст., в умовах бурхливої товарно-ринкової трансформації всіх аспектів суспільного і господарського життя регіону, вона набула значнішого поширення у формі найрізноманітніших народних промислів та ремесел (за термінологією того часу — «кустарні промисли», «кустарна промисловість», «селянське промислове підприємництво» тощо). Такі промисли стали важливою складовою частиною селянського господарства, часто відтісняючи на другий план рільництво і тваринництво. Вже на середину XIX ст. в Харківській губернії, за відомостями кадастрової комісії, налічувалося близько 10 тис. селян, в основному державних, які поєднували землеробство з певними товарно-виробничими промислами [16, с. 226]. За пореформені роки загальна чисельність селян-кустарів значно зросла. Про це свідчили результати демографічного перепису 1897 р., під час якого в регіоні було зареєстровано вже близько 90 тис. селян, залучених до різних промислів [11, с. 256-269].

Наведемо деякі загальні дані про розподіл по заняттях усього населення Харківської губернії. Населення губернії в 1897 р. обчислювалося 2.492.316 осіб обох статей. Кустарні «побічні» промисли (обробка дерева, шкіри, волокнистих речовин і матеріалів, вироби з глини, виробництво одягу та ін.) мали 29.212 чоловіки, 36.094 жінки [8, с. 4-6].

Перша половина XIX ст. відзначається активним розвитком килимарського промислу в Харківській губернії. «Дуже широко в Харкові було розвинуте коцарське рукомесло; коци — се російськи «коври». Сим ремеслом займалися коцарки; вони самі

робили шерстяну пряжу, красили її в різні кольори фарбами, які самі ж таки готували з мінералів та рослин, ткали коци і підстригали їх» [2, с. 134]. До речі, в Харкові й нині існує вулиця під назвою Коцарська, що свідчить про колишню популярність промислу.

В «Історії м. Харкова за 250 років до його існування» історики Багалій та Міллер так описують розвиток килимарського промислу: «Багато цехових обивателів виробляли для городських мешканців у сукупності до 26000 «коців» (коврів); цим виробництвом займалися не тільки чоловіки, а й жінки (коцарки) і продавали ці коци частково в Харкові, а частково відправляли до Москви» [1, с. 523].

Крім того, ці історики зазначають: щонайменше в 50 домах робили невеликі коври. Кожен з цих домів мав два або три станки, за якими працювали 2-3 жінки. Один коц виготовляли приблизно два дні. Звичайна їх ціна була від 4 до 12 руб. Але були і дуже дешеві й дуже дорогі — 50 руб. і більше. Шерсть купували на ярмарках, а фарби робили самі майстрині [1, с. 533].

З другої половини XIX ст. спостерігається помітний занепад килимарства. Якщо 1858 р. виготовлялось 25 тис. килимів, то у 1883 р. — лише 4 тис. [12, с. 2]. А в 1902 р. дослідник В. А. Бабенко відшукав у Харкові лише одну коцарку.

З інтенсифікацією хліборобства в другій половині XIX ст. значно зменшуються пасовиська, а значить, і відгодівля овець. Подальший занепад килимарського промислу також привів і до скорочення поголів'я овець. Уже в 1882 р. Сокольський Л. так описує стан вівчарства в Куп'янському повіті: «В семье бедного крестьянина совсем перевелись за последние годы овцы. Прежде их было от 2-3 до 5-10 овец, в хозяйстве средней руки — 10-20, у крестьянина, пользующегося довольством — 30. Есть крестьяне-хлеборобы в Купянском уезде, у которых зимуют до 300-500 штук» [12, с. 67].

Важливою причиною занепаду коцарського промислу було також зменшення попиту на кустарні килими. В «Земском обзоре», наприклад, відзначається, що «коці постійно траплялися в багатьох домах. Тепер їх витіснили витонченіші, хоча й менш міцні килими московського виробництва. В Москві вищі сорти коців мають, крім того, конкурентів у подібних до них тюменських килимах» [6, с. 301].

Про фактичне знищення килимового промислу в Харкові свідчать дані Чуприліна І. А. в його «Доповіді по кустарних промислах у Харківському повіті за 1891 р». Він указує, що ткацтво, яке колись було дуже важливою частиною промислів і забезпечувало заробіток багатьом робітникам, на кінець століття було вже майже знищене [17, с. 37].

Але є багато свідчень того, що і в другій половині XIX ст. килимарський промисел продовжує розвиватися. Ми знайшли відомості, що на початку XX ст. у межах губернії виготовляли та збували ткацькі верстати 100 сімей [8, с. 33-34]. З цього можна дійти висновку, що якщо в межах губернії існував попит на ткацькі верстати, то існувало й килимарське виробництво.

Наприкінці XIX — початку XX ст. для збереження килимарського промислу земства та окремі заможні любителі-меценати вживають деяких заходів. Звичайно, ці заходи суттєво не впливали на відродження килимарського промислу, оскільки і земства, і багаті меценати більше дбали про одержання прибутку, ніж про піднесення народного мистецтва [10, с. 66].

У праці Іванова В. В. «Промысловое обучение в Харьковской губернии» є відомості, що в 60-х рр. XIX ст. у Харківській губернії щорічно навчалися ткацького промислу 43 майстри [7, с. 8].

Згадки про розвиток килимарства є й у звіті про сільсько-господарську виставку 1887 р.: «Влияние выставки для наших местных кустарей обнаружилось не только в улучшении и развитии их промыслов, но и в оживлении некоторых промыслов, за неизвестностью подвергшихся вымиранию. Доказательством чего может лучше всего служить ковровый промысел в Лебединском уезде Харьковской губернии. С упразднением крепостного права ковровое производство стало падать. На выставку были присланы образцы ковров такого рода. Местные коммерсанты сразу сумели оценить как доброту производства, так и сравнительную дешевизну, и, сделав заказы, открыли сбыт предметов погибшего производства» [15, с. 49].

Наступна згадка про участь килимів на виставках датується 1892 р. У цьому році в Харкові відбулася виставка виробів ручної роботи в біржовій залі. На ній експонувалися кустарні вироби: солом'яні капелюхи, мереживо, тканини й килими. Учасниками виставки були вихованці епархіального та ремеслених училищ, кустарі російських губерній [3, с. 3].

Інколи траплялось так, що подібні виставки через брак фінансування відміняли. У таких випадках відомі діячі робили пожертвування на їх організацію. Про це свідчить стаття Чуприліна І. «Помощь Харьковским кустарям» [18, с. 2]. У ній ідеться про громадського діяча Гордієнка Є. С., який пожертвував 16 тис. руб. на організацію щорічної виставки кустарних промислів з присудженням премій.

Таким чином, досліджуваний період складний та неоднозначний у розвитку килимарського промислу Харківської губернії. З одного боку, розвиткові виробництва перешкоджала конкуренція з фабричними виробами, які зазвичай були дешевшими

і якіснішими. З іншого, в губернії докладали зусиль для виживання промислу.

Народна вишивка завжди була популярною в Україні й на Слобожанщині зокрема. Щодо вишивального промислу в Харківській губернії трапляються такі відомості: «Кустарно-кружевним і вишивальним виробництвом займаються 46 самостійних осіб за переписом 1897 року». Але нижче в цьому ж джерелі в примітках читаємо, що вишивки на продаж виготовляли 730 жінок. Такі розбіжності спочатку були незрозумілими, але потім ми з'ясували, що під цифрою 46 маються на увазі чоловіки [8, с. 11].

У описі сільськогосподарської виставки, яка відбувалася в Харкові в 1887 р., зазначалося, що група «вишивання та в'язання» була дуже багата різноманітними експонатами. Там було до 60 майстрів, які доставили більше 500 різноманітних виробів. «Мы позволим себе сделать одно общее замечание, а именно, что все изделия, бывшие в настоящей группе, представляя собою работы единичных лиц, отличались необыкновенным искусством их выполнения могли служить для многих обозревателей выставки материалом для насаждения данных работ, как кустарных промыслов, если не в деревнях, то в наших мелких провинциальных городах, где, без всякого сомнения, находится значительное количество свободных рук, не занятых никаким трудом» [15, с. 44-45].

Кожна місцевість мала свої улюблені техніки вишивання, їх традиційне колірне вирішення. Крім технік, поширених тільки в певному регіоні, існували й такі, що траплялися повсюди. У кожній місцевості вони мали різну кольорову гамму, що й створювало їх різноманітність.

Для вишивки Слобожанщини, де внаслідок історичних обставин відобразилися спільні ознаки багатьох регіонів України, а особливо колишньої Гетьманщини, характерні рослинні, геометризовані та геометричні орнаменти. Вишивали червоними та червоно-чорними нитками, поєднанням м'яких пастельних тонів, білим по білому. Застосовувалися різноманітні техніки виконання: лиштва, вирізування, солов'їні вічка, курячий брід, рушникові шви, хрестик, тамбурний шов тощо [14, с. 56]. Характерний для Харківської губернії мотив вишивки — «Дерево життя», стилізована рослина без яскраво виражених ботанічних ознак. Часто зображувалося у вазонах або чашах, які мали численні варіанти. Під мотивом «Дерева» знаходився або зигзагоподібний орнамент (меандр), що символізував підземну воду, або квіти, перевернуті голівками донизу, котрі символізували підземний світ. Над «Деревом життя» на вишивках зображувалися різні варіанти мотивів зірок — символ зоряного неба [5].

Протягом усього XIX ст. Харків відігравав непересічну роль у розвитку справи художньої освіти й естетичного виховання

в Україні. За задумом В. Н. Каразіна, одним із відділень майбутнього університету мала бути академія мистецтв, яка слугувала б справі художнього розвитку населення Слобожанщини. Окрім навчання студентів малювання та живопису, розвитку основ музейної справи, вона мала також розвивати народні промисли і поширювати в краї художні ремесла. Цей задум так і не був остаточно втілений у життя.

Задуми В. Н. Каразіна частково змогла пізніше реалізувати видатний український педагог, перша жінка-художник у дореволюційній Російській Імперії М. Д. Раєвська-Іванова. У створеній нею в Харкові в 1869 р. першій в Україні приватній школі малювання та живопису велика увага приділялась декоративно-прикладній грані художньої освіти. У школі вдосконалювали свої вміння і навички вишивальниці [4, с. 119-120].

Таким чином, протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. вишивальний промисел у Харківській губернії існував і розвивався, але не був масовим. Розвиткові народної вишивки в той час сприяли відсутність конкуренції фабричного виробництва та загальноновизнана висока художня якість ручних виробів.

Для вивчення писанкарства Харківської губернії важливим джерелом є монографія М.Ф. Сумцова «Писанки» [13]. Дослідник так класифікує за видом орнаментації писанки Слобожанщини: геометричні орнаменти (солярний, зірка, спірالی, безконечник та ін.), рослинні орнаменти (вишневий лист, дубовий лист, рожа та ін.), тваринні орнаменти, предметно-побутові та релігійні.

Про стан писанкарства в досліджуваний період знаходимо свідчення в М. Ф. Сумцова: «Писанки редко поступают в продажу. В слободе Боромле Ахтырского уезда я встречал их на базаре в последние дни Страстной седмицы. Малярской работы покупал по 5 коп. за писанку, простой «бабской» по 1 коп» [13, с. 28-29].

У другій половині ХІХ ст. промисел занепадає. В монографії Сумцова є відомості, що звичай виготовлення писанок до Великодня зникає, в деяких місцевостях він уже занепав, в деяких дуже слабкий. На прохання про надсилання писанок етнограф І. І. Манжура відповів, що за тиждень до Великодня на великих ринках уже немає писанок, як немає і в селах, хоча писанки там ще пам'ятають, виробництво вже зникло. Інший дослідник народного життя І. В. Іванов писав наприкінці ХІХ ст., що в м. Куп'янськ писанок уже не пишуть та не продають, тому що їх витіснили лавочні цукрові та фарфорові писанки, хоча ще живі жінки, які писали зі своїми матерями та розпродавали протягом посту сотні писанок. Припинили писати їх, тому що не було грошової вигоди.

Також М. Ф. Сумцов зазначає, що в Харкові в 70-ті рр. ХІХ ст. на окраїнах ще писали писанки, а зі зникненням звичаю почали обмежуватися простими крашанками, лавочними цукровими та

скляними писанками. У 90-х рр. ХІХ ст. досліднок знайшов на ярмарку на Страсному тижні тільки 4 писанки з с. Коротича, яке віддалене від міста на 15 верст.

У інших місцевостях звичай зберігала яка-небудь літня жінка, разом із якою помирав і останній слід звичаю. «Так, в слободі Анниной Лебединського уезда рисують писанки маляр и одна старуха, в слободі Боромле Ахтырського уезда один старик и одна старуха, в с. Островежковке Харьковського уезда старуха Арина Головчыха, а в Темрюке старуха Акулина Фаленко» [13, с. 47].

Занепад звичаю різко позначився в слабкості та псуванні малюнка: лінії неправильні, нерівні, орнаментация виконана недбало, грубо. Малювали вже не пензликом, а крапали на яйце з віскової свічі. Художньо досконалі писанки траплялися не часто (лише іноді).

Через крихкість матеріалу писанки минулих віків не збереглися. Оцінити цей оригінальний вид народного мистецтва можна на основі збірок ХХ ст. Колекція писанок М.Ф. Сумцова також не збереглася, але в Харківському історичному музеї є копії писанок колекції, виконані сучасними майстрами.

Таким чином, у зазначений період писанкарський промисел майже зникає. Це відбувалося з об'єктивних та суб'єктивних причин. Об'єктивні — конкуренція лавочних цукрових, скляних, фарфорових писанок. Суб'єктивні — відсутність майстрів і, як наслідок, зубожіння малюнка та погіршення його якості, що також стало одним із факторів занепаду писанкарства.

Отже, наявні джерела та наукова література надають усі підстави стверджувати, що в пореформений період на Слобожанщині в цілому, зокрема в Харківській губернії, спостерігається занепад народних художніх промислів. Це стосується і найпопулярніших — килимарства, народної вишивки та писанкарства. Процес занепаду відзначався внутрішніми протиріччями і по-різному відбувався в зазначених промислах.

Так, обсяг килимарського виробництва після злету в першій половині ХІХ ст. у другій половині століття значно скоротився. Це пов'язано зі скасуванням кріпацтва, подорожчанням матеріалу, скороченням поголів'я овець та конкуренцією з килимами, які виготовляли фабрики в інших місцевостях. Але в межах губернії відбулося багато заходів для підтримки занепадаючого промислу: килимарське виробництво підтримували земства і меценати, проводилися виставки кустарних виробів, створювалися умови для навчання майстрів. Також у межах губернії виготовляли ткацькі верстати.

Що стосується народної вишивки, то цей промисел був популярним дещо менше, ніж килимарство. Найчастіше продавали рушники, підзори, серветки — вироби, які мали й естетичне,

й утилітарне значення. Вишивки виготовляли менше тисячі людей по всій губернії при населенні майже 2,5 млн. Розвиток народної вишивки підтримувався проведенням сільськогосподарських виставок та відкриттям художньої школи.

Писанкарство в зазначений період майже зникає. Втрачаються художні навички, псується писанковий малюнок. Місце саморобних писанок займають цукрові, скляні та фарфорові — менш крихкі та простіші у виготовленні.

Народні художні промисли Харківської губернії другої половини XIX — початку XX ст. є важливою складовою національної художньої культури України і потребують подальшого вивчення.

Список літератури

1. Багалеї Д. И. История Слободской Украины / Д. И. Багалеї. — Х., 1991. — 256 с.
2. Багалеї Д. И. История города Харькова за 250 лет до его существования (1655-1905). В 2-х т. Т. 2 // Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. — Х., 1993. — 982 с.
3. Виставка изделий ручного труда организована в биржевом зале // Харьковский губернские ведомости. — 1892. — 27 марта. — С. 3.
4. Головка О. М. Художня освіта в галузі декоративно-прикладного мистецтва у дореволюційному Харкові / О. М. Головка // Тези доповідей конференції «Шляхи розвитку мистецтва та культури Слобожанщини: проблеми історії, теорії та практики». — Х., 1990. — 125 с.
5. Євсєєва О. Є. Вишивка Слобожанщини. [Електронний ресурс] / О. Є. Євсєєва. — Режим доступу: <http://www.sloboganka.com.ua/ukr/istoria.php>.
6. Земский обзор за 1883 год. — Х., 1883. — № 21. — С. 45-49.
7. Иванов В. В. Промысловое обучение в Харьковской губернии / В. В. Иванов. — Х., 1888. — 18 с.
8. Местные промыслы населения Харьковской губернии. — Х., 1905. — 97 с.
9. Найден О. Орнамент українського народного розпису / О. Найден. — К., 1989. — 162 с.
10. Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. — Львів, 1969. — 191 с.
11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1879 г.: Т. 47. Харьковская губерния. — СПб., 1904. — 297 с.
12. Сокольский Н. Падающий в Харькове коцарский промысел / Н. Сокольский // Харьковский губернские ведомости. — 1889. — 4 мая. — С. 3.
13. Сумцов Н. Ф. Писанки / Н. Ф. Сумцов. — К., 1891. — 49 с.
14. Українська вишивка / Альбом. — К., 1993. — 153 с.
15. Фесенко И. О. Кустарные промыслы на Всероссийской сельскохозяйственной выставке в Харькове в 1887 году / И. О. Фесенко. — Х., 1887. — 72 с.

16. Харьковская сельскохозяйственная выставка 1880 года: Отчеты распорядительного комитета по устройству выставки. — Х., 1881. — 315 с.
17. Чуприлин И. А. Доклад в Харьковскую губернскую земскую управу о кустарних промыслах по Харьковскому уезду / И. А. Чуприлин. — Х., 1891. — 149 с.
18. Чуприлин И. А. Помощь харьковским кустарям / И. А. Чуприлин // Харьковские губернские ведомости. — 1893. — 20 окт. — С. 3.

Надійшла до редколегії 06.10.2011 р.